

حقوق و تکالیف بیمار از منظر اسلام

فاطمه باستانی^۱ و میلاد رضائی^۲

^۱دکترای الهیات (فقه و مبانی حقوق اسلامی) دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، تهران، ایران
^۲کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، تهران، ایران

چکیده

در اسلام برای حفظ تن و رسیدگی به آن به عنوان ابزار تعالی روح، برنامه هایی ارائه شده است. بنابراین مسلمانان بدن را امانت الهی می دانند و حفظ و مراقبت از آن را واجب می شمارند. از نظر اسلام، بدن قداست دارد. از این رو، قتل نفس و صدمه زدن به بدن حتی هنگام سخت ترین مصیبت و اندوه حرام و در حد شرک است. دین مبین اسلام درباره ی بیماری و شیوه های درمان آن که یکی از امور مبتلا به بشر در طول تاریخ بوده است دستوراتی را مطرح نموده است. شخص بیمار در اسلام دارای حقوق و تکالیفی است. انسان از جایگاه والایی در دین اسلام برخوردار است. او دارای حقوقی است ولو اینکه بیمار باشد و در عین حال مکلف است. او باید در دوران بیماری دستوراتی را انجام دهد و مانند دوران تندرستی شکر الهی را به جا آورد و بر بیماری شکیبایی ورزد. اما همین تکلیف وی دارای اجر و پاداش است حتی افرادی که با بیماران در تعامل احترام گونه ای قرار گیرند دارای ثواب خواهند بود. دین اسلام هیچ گاه به بیمار از منظر افراد ضعیف و سست ننگریسته است. چه بسا به افراد بیمار با دیدی سراسر امید برای بهبود روند درمان آنها دستوراتی را مقدر نموده است.

واژه های کلیدی: بیمار، اسلام، حقوق بیمار، تکلیف بیمار، پاداش بیمار

مقدمه

تندرستی بالاترین نعمت است. صحت و سلامتی چیزی است که هیچ چیز مطلوب و لذت بخشی با آن برابری نمی کند و داشتن و نگه داشتن آن مورد جستجو و طلب هر کسی است و آنچه مردم در تدبیر دنیا و معاش خود می کوشند برای همین است؛ و عنایت و توجهی که اسلام به جسم و سلامت آن دارد بر هیچ کس پوشیده نیست، چراکه سلامت جسم، مقدمه ای برای صحت روح و تعالی آن است. از نظر تئوری، هزاران حدیث پزشکی که در مصادر اسلامی آمده است، بهترین دلیل بر این مدعا است و از نظر عملی ساخت بیمارستان های بسیار و شکل گیری مراکز درمانی فراوانی توسط مسلمانان در زمان های کهن مؤید همین بها دادن آنان به مقوله ی سلامت جسم است؛ بنابراین در پی یافتن این سؤال که دیدگاه دین مبین اسلام درباره ی بیمار چگونه است؟ و آیا فقط بیمار مکلف است یا در این مسلک محق هم هست؟ فرضیه ی تحقیق بر این میناست که بیمار علاوه بر اینکه تکالیفی دارد و این تکالیف نیز در جهت ارتقاء سلامت و بهداشت بیماران است، محق هم هستند و در عین حال برای بیماران ثواب هایی نیز منظور گردیده است.

در پژوهش حاضر اطلاعات گردآوری شده به شیوه ی کتابخانه ای و استنادی، به صورت توصیفی- تحلیلی بیان شده است.

حقوق بشر در تعالیم اسلام

حقوق بشر در تعالیم اسلام شعار نیست. بلکه حقیقتی است که با عمل بدان، انسانیت انسان، فعلیت می یابد. در آموزه های دینی و فرهنگ اسمانی اسلام، موضوع حقوق انسان بحث گسترده ای دارد. اسلام همه ی حقوق انسانی اعم از فردی و اجتماعی آن را تبیین کرده که انسان با رعایت آن ها می تواند جایگاه حقیقی خود را بیابد. (جوادی املی، ۱۳۹۲: ۲۸۱ و ۲۸۲)

جایگاه حقوق انسان در اسلام

در قران کریم آیات زیادی وجود دارد که از انسان به عظمت یاد شده است، ائمه ی هدی (ع) که قران ناطق و مفسران آن هستند در تفسیر این آیات بیاناتی دارند که حاکی از جایگاه رفیع حقوق انسانی است؛ که به برخی از این آیات اشاره می شود:

۱- محور بودن انسان در رسالت الهی

انسان، محور رسالت الهی و پدیده ای اسمانی است. از نگاه اسلام انسان موجودی است که برای هدف متعالی خلق شده و خالق نظام هستی، ربوبیت و هدایت او را بر عهده گرفته است؛ " قلنا اهبطوا منها جميعاً فإما يأتينكم منى هدى فمن تبع هدى فلا خوف عليهم ولا هم يحزنون" (سوره بقره ایه ۳۸) گفتیم همگی از آن مقام فرود آئید، پس اگر از جانب من شما را هدایتی رسد آنان که پیروی کنند، برای ایشان بیمی نیست و غمگین نباشند. خداوند در مسیر ربوبیت و هدایت خویش خلافت را در زمین به او عطا نمود: " إذ قال ربك للملائكة إني جاعل في الأرض خليفة" (سوره بقره، ایه ۳۰). این شایستگی و لیاقت برای انسان آمده است که مقام رسالت الهی را عهده دار گردد و حقوق بشر زمانی تحقق عینی و خارجی پیدا می کند که انسان در این مسیر گام بردارد. (جوادی املی، ۱۳۹۲: ۲۸۳)

۲- مسجود ملائکه

فرشتگان الهی مکلف به تکریم و تعظیم انسان شده اند. " إذ قال ربك للملائكة إني خالق بشراً من طين* فإذا سويته و نفخت فيه من روحي فقعوا له ساجدين * فسجد الملائكة كلهم أجمعون" ای رسول یاد کن هنگامی را که خدا به فرشتگان گفت که من بشر را از گل می افرینم. پس نگاه که او را به خلقت کامل بیاراستیم و از روح خود در او بدمیم بر او به سجده درافتید. پس به فرمان خدا تمام فرشتگان بدون استثناء سجده کردند. (سوره ص، آیات ۷۱-۷۳؛ و با همین مضمون سوره حجر، آیات ۲۸-۳۱) بنابراین انسان به اذن پروردگار مستحق چنین عظمی است.

۳- فضیلت انسان

در اسلام، انسان تنها موجودی است که خلعت کرامت بر قامت او نهاده شده: " ولقد كرمنا بني آدم و حملناهم في البر و البحر و رزقناهم من الطيبات و فضلناهم على كثير ممن خلقنا تفضيلاً" (سوره اسرا ایه ۷۰).

۴- انسان خلیفه الهی

انسان خلیفه خدا در زمین است (سوره انعام، آیه ۱۶۵؛ سوره بقره، آیه ۳۰؛ سوره یونس، آیات ۱۴، ۷۳؛ سوره فاطر، آیه ۳۹) ظرفیت آدمی، خلافت الهی است و محتوای این ظرف، حدود و احکام الهی و اقامه شریعت اسمانی است. بسیاری از مفسران از جمله طبری و قرطبی گفته اند: غرض از خلافت، اقامه ی قسط و عدل و رفع خلاف میان مردم است. (انصاری قرطبی، ۱۴۱۵: ۱/ ۲۶۳؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱/ ۲۰۰) انسان با این هدف قدرت تعمیر زمین را داراست، یعنی خداوند او را از مکتب و قدرتی برخوردار ساخته که با احیای حقوق خویش می‌تواند زمین را عمارت کند؛ اما غالباً انسان‌ها از این قدرت استفاده نکرده و به دنبال حقوق خویش نمی‌روند. "و لقد مکناکم فی الارض و جعلنا لکم فیها معایش قلیلاً ما تشکرون" (سوره اعراف آیه ۱۰)

۵- کرامت عقلی انسان

عقل بزرگ‌ترین نعمت الهی است و مهم‌ترین ابزار معرفت انسانی است. حیات حقیقی انسان همان حیات معقول است. مسئولیت و مکلف بودن انسان در پرتو همین عوامل انسانی معنا پیدا می‌کند. "و لا تقف ما لیس لک به علم انّ السمع و البصر و الفؤاد کل اولئک کان عنہ مسئولاً" (سوره اسرا آیه ۳۶)

موارد مذکور نمودی از جایگاه حقوقی انسان است، چون انسان در نظام هستی از برترین موقعیت برخوردار است، بیشترین حقوق در اسلام برای او منظور شده است.

ابعاد حقوق انسان در اسلام

در تعالیم اسمانی اسلام، موضوع حقوق انسان به تفصیل بحث شده است که بسیاری از آن حقوق تحت عنوان مصالح و منافع انسان‌ها بیان شده و بر افراد فرض و واجب شده است که مصلحت عقلایی حقوق هم دیگر را در حیات اجتماعی لحاظ کنند. من جمله: حقوق اساسی انسان؛ که در نزد هر مکتبی برخی از ابعاد حقوقی، جایگاه و اهمیت ویژه‌ای دارند که اصطلاحاً آن بخش را حقوق اساسی و پایه‌ای نامیده‌اند. آنچه در اسلام به‌عنوان اساسی‌ترین حقوق انسان می‌توان نام برد عبارت است از: حق حیات، حق آزادی و عدم رقیت، حق تدین و دین ورزی است. در اینجا به منظور جلوگیری از اطاله‌ی کلام فقط اشاره‌ی مختصری به حق حیات می‌شود.

حق حیات

مهم‌ترین حق انسان، حق حیات است و سایر حقوق از این حق نشأت می‌گیرند، زیرا اگر زندگی و حیاتی نباشد حقوق دیگر مصداقی نخواهد داشت. حیات و زندگی بزرگ‌ترین موهبت الهی است که به انسان اعطا شده است: "الحیاء هبة الله" به همین جهت احدی حق از بین بردن یا ضعیف کردن آن را ندارد. این حق، از جانب خداوند در امانت اوست و انسان مأمور و مکلف به حفظ آن است. شاید همه‌ی شرایع بر این مطلب اتفاق داشته باشند که حفظ حیات و عدم تعدی یا محدود نمودن آن واجب است. (جوادی املی، ۱۳۹۲: ۲۸۸) در حدیث آمده است: "کلّ المسلم علی المسلم حرام دمه و ماله و عرضه" (ورآم، ۱/ ۱۱۵؛ جبعی عاملی، ۱۳۹۰: ۲/ ۶)

بسیاری از تکالیف و احکام شرعی در اسلام مثل تحریم قتل نفس (سوره نسا آیه ۹۳؛ سوره مائده، آیه ۳۲، انعام، آیه ۱۵۱؛ سوره فرقان، آیه ۶۸) حرمت انتحار و خودکشی، (سور نسا، آیه ۲۹ و ۳۰) حرام بودن اذن به قتل، تحریم قتل جنین، و جوب حفظ جان و حرمت نفس، برای حفظ حیات و در راستای حق حیات انسان وضع شده‌اند، بنابراین هم بر شخص و هم بر حاکمان اسلامی واجب است که زندگی انسان و اساسی‌ترین حق او را حفظ کرده و آن را به خطر نیندازند؛ و این همان چیزی است که قوانین حقوقی در عرف بین الملل نیز به آن توجه کرده است؛ اما آنچه را که اسلام در نظر دارد و آن را در تشریح خود لحاظ کرده بسیار دقیق‌تر از آن است که در قوانین جهانی با اعلامیه‌های بین‌المللی آمده است و آن حق حیات طیبه و کریمه است؛ زیرا حق او بسی وسیع‌تر از حیات مادی است و حق دارد در جهت معنوی کمالاتی را تحصیل و حیات معقول و وحیانی خویش را در مسیر انسانیت ارتقا بخشد. (جوادی املی، ۱۳۹۲: ۲۸۹ و ۲۹۰)

صحت و سلامتی از منظر اسلام

در هر لحظه نعمت‌های زیادی از خداوند متعال به انسان ارزانی می‌شود که نعمت سلامتی بزرگ‌ترین و دیرینه‌های الهی است. بیماری در مقابل سلامت و تندرستی است. حضرت علی (ع) می‌فرماید: بیماری زندان تن است (المرض حبس البدن) (حالت، ۱۳۶۳: ۲۵۷) و تندرستی بالاترین نعمت است. (الصِّحَّةُ أَفْضَلُ النِّعَمِ) (همان: ۷۳) و نیز فرموده: در سایه‌ی تندرستی می‌توان به لذت زندگی پی برد. (همان: ۳۱۲)

امام صادق (ع) فرمود سلامتی نعمتی پنهان است هرگاه باشد، فراموش شود و هرگاه از دست رود به یاد آید. (البحرالعلوم: ۱۳۶۲: ۴/۴۰۶) و همچنین فرمود: پنج چیز است که اگر کسی آن‌ها را نداشته باشد زندگی برای او گوارا نیست، سلامتی و ... (براقی، ۱۳۷۱: ۹)

بیماری تن و محرومیت از سلامت نیز به‌نوبه‌ی خود در برهم زدن تعادل روحی سهم به‌سزایی دارد. سلامت و امنیت علاوه بر اینکه دو نعمت بزرگ خدا هستند شرط اخلاق خوب به‌شمار می‌رود. (مطهری، ۱۳۵۸: ۲۱۸).

چون انسان موجودی است دو بعدی: مادی و معنوی، جسمش او را به سوی مادیات سوق می‌دهد و روحش به او معنا می‌بخشد. هر یک از آن دو حقیقت دارند، نادیده گرفتن نیازهای هر کدام به قیمت تباهی دیگری است. تأثیر متقابل روح و جسم غیرقابل انکار است. به همان میزان که باید به روح بها داده شود به جسم هم باید توجه شود و بالعکس. انسان باید به جسم و تن خود اهمیت دهد. چون جسم ما فقط مرکب روح نیست جسم و روح بنا بر تحقیقات فلاسفه‌ی بزرگ مانند ملاصدرا با هم آفریده می‌شوند و پا به عرصه‌ی وجود نهاده و سفر پرخطرهای را آغاز می‌کنند و در این سفر، جسم اگر آسیب ببیند، روح را جا می‌گذارد و روح اگر آسیب ببیند جسم از ادامه‌ی مسیر باز می‌ماند. افراط و تفریط در برآوردن نیازهای هر کدام، به قیمت حذف دیگری تمام می‌شود و حذف هر کدام از جسم و روح یعنی نابودی یک انسان. (محمدزاده، ۱۳۸۳: ۹ و ۲۲)

جایگاه بیمار در اسلام

واژه‌ی "مرض" ۲۴ بار در قرآن کریم به کار رفته که ۱۲ مرتبه درباره‌ی بیماران جسمی و ۱۲ مرتبه درباره‌ی بیماران روحی و رفتار و گفتار آن‌هاست. کلمات "مریض و مرضی" در قرآن، مربوط به بیماران جسمی و عبارات "فی قلوبهم مرض" در خصوص بیمار دلان و به ویژه منافقان به‌کاررفته است (سوره بقره آیه ۱۰). دسته اول مشمول رحمت و رأفت الهی بوده و خداوند تکالیف شرعی همچون نماز، روزه حج و جهاد را بر آنان سهل و آسان گرفته و گروه دوم به کیفر سخت و شدید الهی در دنیا و آخرت تهدید شده‌اند.

تخفیفات مربوط به تکالیف دینی بیماران در اسلام

اسلام علاوه بر دستورات مستقیم بهداشتی در تعارض بین عبادت و سلامتی، جانب سلامتی را گرفته است. بیماران از کسانی هستند که خداوند در قرآن به آن‌ها نظر رحمت کرده و از آیات و روایات چنین بر می‌آید که خداوند هرگونه تکلیفی که موجب عسر و حرج گردد از بیماران و معلولان برداشته یا به دوران بعد از بیماری موکول کرده است چنانکه:

۱- **روزه داری:** بیماران یا مسافران در روزهای دیگر روزه بگیرند. "و من كان مریضا او علی سفر فعده من ایام آخر" (سوره بقره، آیه ۱۸۵). یا اگر کسی به‌واسطه‌ی مرضی روزه‌ی رمضان را نگیرد و مرض او تا رمضان بعد طول بکشد، قضای روزه‌هایی را که نگرفته بر او واجب نیست و باید برای هر روز یک مد طعام به فقیر بدهد. (سیستانی، ۱۳۸۷: ۲۱)

۲- **جایگزینی تیمم به جای غسل یا وضو:** ... اگر بیمار یا مسافر بودید: ... و آب در اختیار نداشتید (استفاده از آب زیان داشت) پس با خاک پاک تیمم کنید. ".... و ان کنتم مرضی او علی سفر ... فلم تجدوا ماء فتیمموا صعبا طيبا. (سوره مائده، آیه ۶)

۳- **رفع تکلیف جهاد از بیماران:** بر ناتوانان و بیماران و فقیرانی که هزینه‌ی سفر یا نفقه‌ی عیال خود را ندارند تکلیف جهاد نیست "لیس علی الضعفاء و لا علی المرضى و لا علی الذین لا یجدون ما ینفقون حرج" (سوره توبه، آیه ۹۱)؛ و یا در (سوره

فتح، آیه ۱۷) می‌فرماید: بر نابینا، لنگ و یا بیمار گناهی نیست که در جهاد شرکت نکند. "لیس علی الاعمی حرج و لا علی الاعرج حرج و لا علی المريض حرج"

۴- نماز بیمار:

۴-۱ بیمار لازم نیست هنگام نماز بایستد و کافی است به هر شکلی که می‌تواند نمازش را بخواند حتی خوابیده بر تخت. "الذین یذکرون الله قیاماً و قعوداً و علی جنوبهم و ... (سوره آل عمران آیه ۱۹۱)

۴-۲ در مورد نماز خوف می‌فرماید: مانعی بر شما نیست اگر بیمار شوید سلاح‌های خود را بر زمین گذارید " و لا جناح علیکم ان کان بکم اذی ... او کنتم مرضی ... " (سوره نساء آیه ۱۰۲).

۴-۳ در زمینه ی نماز جمعه فرموده: هرگاه نماز جمعه‌ای که دارای شرایط است بر پا شود حتی اگر برپاکننده‌اش امام (ع) یا نماینده‌ی خاص او باشد حضور در آن بر چند گروه واجب نیست من جمله بیماران، نابینایان و افراد پیر. (سیستانی، ۱۳۸۷: ۱۳۰)

۵- در زمینه‌ی اجرای حد می‌فرماید: برای رعایت شخصیت مجرمان اجرای حدود در مواقعی که هوا بسیار سرد یا بسیار گرم باشد یا اجرای حدود بر افراد زخمی و مریض تا زمانی که بهبود یابند جلوگیری باید شود. (حرعاملی، ۱۴۰۳: ۱۸/۳۱۷)

۶- درباره‌ی انجام تکالیف حج می‌فرماید: کسی که توانائی مالی دارد ولی قدرت بدنی مباشرت در حج را ندارد یا مباشرت برای او حرجی است و امید بهبودی ندارد باید نایب بگیرد. (سیستانی، ۱۳۸۷: ۳۲۰).

۶-۱ یکی از اعمال حج، تراشیدن موی سر است و این کار نباید پیش از ذبح قربانی انجام شود ولی اگر کسی بیمار بود و در ناحیه‌ی سر ناراحتی داشت و سرش را پیش از موعد تراشید، لازم است فدیة بدهد بدین‌صورت که یا سه روز روزه بگیرد یا اطعام فقیر کند یا گوسفندی قربانی نماید "فمن کان منکم مریضاً او به اذی من رأسه ففدیة من صیام او صدقه او نسک". (سوره بقره، آیه ۱۹۶، بهرامپور، ۱۳۸۵: ۹۶/۲).

۶-۲ در مورد حکم محصور در حج می‌فرماید: کسی که پس از احرام بر اثر بیماری از اتمام مناسک حج یا عمره بازمانده‌است می‌تواند با انجام دادن اعمال ویژه‌ای از احرام خارج شود که به چنین فردی محصور گویند. (سیستانی، ۱۴۲۸: ۳۲۰ و ۳۲۱).

تعامل با بیماران

امیرمؤمنان (ع) در نامه‌ی خود به مالک اشتر، یکی از وظایف حاکم اسلامی را رسیدگی به افراد رنجور و ناتوانی می‌شمرد که در اثر بیماری از پا افتاده و زمین‌گیر شده‌اند. "الله الله فی الطبقة السفلی من الذین لاحیل لهم و المساکین و المحتاجین و اهل البؤس و الزمی" از خدا بترس درباره‌ی زیردستان و بیچارگان و تهی‌دستان نیازمند و افراد گرفتار و بیمار. (نهج البلاغه، نامه ۵۳) و در ادامه‌ی همین بخشنامه حکومتی می‌نویسد: هنگامی که نماز را به جماعت با مردم می‌خوانی آن را طولانی مکن، زیرا برخی از نمازگزاران بیمارند و توان نماز طولانی را ندارند.

درباره تعامل با بیماران توصیه‌های فراوانی از پیشوایان دین آمده که در اینجا در محورهای عیادت از بیمار، پاداش عیادت از بیمار و ادب عیادت به ذکر روایاتی بسنده می‌شود:

الف- عیادت از بیمار

به چه دلیل درسرخان معصومان (ع) بر عیادت بیمار توصیه می‌شود؟ تکریم بیمار و عیادت از او یکی از سفارش‌های مهم اسلام بوده و یکی از حقوق مؤمنان شمرده شده است و امام رضا (ع) فرمود: هر یک از شما که بیمار می‌شوید، برادران مؤمن خود را اعلام کنید تا شمارا عیادت کنند که هر مومنی را اقلای یک دعای مستجاب هست شاید که آن نصیب شما شود (پورامینی، ۱۳۹۲: ۸۸). در حدیثی از امام صادق (ع) آمده است: "من عاد مریضاً شیعه سبقون الف ملک یستغفرون له حتی یرجع الی منزله". هر که عیادت کند بیماری را، مشایعت کند او را هفتاد هزار فرشته که استغفار می‌کرده باشند برای او تا برگردد به منزل خود. (فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۱۵۲).

امام سجاد (ع) در رساله ی حقوق، حقوق مسلمان بر مسلمان را در هفت‌بند خلاصه کرده: ... عیادت معلولان و مریضان و رفع نیاز حاجتمندان (جوادی املی، ۱۳۹۲: ص ۴۸)

در روایات عیادت از بیمار و رسیدگی به امور آنان مورد تأکید فراوان است؛ و یکی از حقوق برادران دینی شمرده شده است. رسول خدا شخصاً به دیدن بیماران می رفت و با سخنان خود به آنان آرامش می دادند. (مجلسی، ۱۴۰۴: ۱۸۵)

در مورد عیادت از بیمار حضرت علی (ع) فرمود: رسول خدا (ص) ما را به عیادت بیمار فرمان داده است (ابن الفقال النیشابوری، ص ۳۸۸). امام صادق (ع) فرمود: از بیمارانتان عیادت کنید و از آنان درخواست دعا کنید که دعای آنان برابر با دعای فرشتگان است (طبرسی، ۱۳۸۵ ه ق: ۲۸۱).

۱- **اهمیت عیادت بیمار مؤمن:** امام صادق (ع) فرمود: مؤمن بر مؤمن هفت حق دارد که اگر آن‌ها را رعایت نکند از ولایت و طاعت الهی خارج می‌شود، هفتمین حق این است که ... در زمان بیماری از او عیادت کند. (ابن الفقال النیشابوری، ص ۲۹۱ و ۲۹۲).

۲- **مراقبت از بیمار همسفر:** رسول خدا (ص) فرمود: هرگاه در سفر بودید و یکی از شما بیمار شد، سه روز توقف و از وی مراقبت کنید (حمیری: ۶۴).

۳- **سفر برای عیادت:** رسول خدا (ص) فرمود: ای علی! ... یک میل (حدود دو کیلومتر) برای عیادت از بیمار سفر کن (البحر العلوم، ۱۳۶۲: ۴ / ۳۶۱).

ب) پاداش عیادت از بیمار

۱- **محو گناهان و پاداش فراوان،** رسول خدا (ص) فرمود: هر کس از بیماری عیادت کند برای هر قدمی که بر می دارد تا به منزل خود بازگردد، هفتاد میلیون (کنایه از عدد فراوان) حسنه پاداش دارد و به همین اندازه گناه از وی برداشته می‌شود و درجه می‌یابد و به همین مقدار فرشته در قبر او می‌ماند و تا روز قیامت برای او مغفرت می‌طلبند. (ابن الفقال النیشابوری، ص ۳۷۲)

۲- **استغفار فرشتگان،** امام محمد باقر (ع) فرمود: هرگاه مؤمنی از مؤمنی دیگر عیادت کند در رحمت الهی غوطه ور می‌شود، وقتی می‌نشیند رحمت حق او را فرا می‌گیرد، وقتی بازمی‌گردد خدا هفتاد هزار فرشته را بر او می‌گمارد تا برایش استغفار و طلب رحمت کنند و به او می‌گویند تا فردا همان ساعت خوش و پاکیزه باشی و بهشت گوارایت باد. (کلینی، ۱۳۶۳: ۳ / ۱۲۰)

۳- **اجابت دعای بیمار،** امام باقر (ع) فرمود: هر کس برای خدا از بیماری عیادت کند، آن بیمار چیزی برای عیادت کننده نمی‌طلبد جز آنکه خدا برایش برآورده کند. (قمی، ۱۳۶۴: ۱۹۴).

۴- **زیارت خدا در عیادت بیماران مؤمن،** حضرت موسی بن جعفر (ع) از طریق پدرانش (ع) از پیامبر (ص) چنین روایت کرده: خداوند در روز قیامت بنده‌ای از بندگانش را بدین گونه سرزنش می‌کند که بنده‌ی من! چرا هنگامی که من بیمار شدم به عیادت نیامدی؟ آن بنده پاسخ می‌دهد: پروردگارا! تو منزه‌ی از دردمندی و بیماری، تو پروردگار بندگان هستی و هرگز دردمند و بیمار نمی‌شوی! خدا می‌فرماید: هنگامی که برادر مؤمن تو بیمار شد از وی عیادت نکردی، به عزت و جلالم سوگند اگر از وی عیادت کرده بودی مرا نزدش می‌یافتی، سپس من نیازهای ترا برعهده می‌گرفتم و آن‌ها را برآورده می‌ساختم و این برای کرامت بنده‌ی مؤمن من است و من رحمان و رحیم هستم. (حرعاملی، ۱۴۰۳: ۲ / ۴۱۷)

۵- **پاداش مرگ در راه عیادت،** امیر مؤمنان (ع) فرمود: بهشت را برای شش گروه ضمانت کردم... و کسی که برای عیادت بیماری برود و آنگاه بمیرد. (البحر العلوم، ۱۳۶۲: ۱ / ۱۴۰)

۶- **پاداش پرستاری از بیمار،** رسول خدا (ص) فرمود: هر کس یک شبانه‌روز از بیماری مراقبت کند، خدا او را با ابراهیم خلیل (ع) برانگیزد، آن گاه از صراط همچون برق جهنده تابان بگذرد. (قمی، ۱۳۶۴: ۲۸۹)

۷- **پاداش اطعام بیمار،** رسول خدا (ص) فرمود: هر کس به بیماری غذایی دهد که بدان رغبت دارد، خدا به او از میوه‌های بهشتی می‌خوراند (راوندی، ۱۴۰۷: ۲۳۰).

۸- پاداش تأمین نیاز بیمار، رسول اکرم (ص) فرمود: هر کس در جهت تأمین نیاز بیماری بکوشد، برآورده شود یا نشود، از گناهانش به‌سان روزی که از مادر متولدشده، بیرون آید. (ال بحر العلوم، ۱۳۶۲: ۱۶/۴)

رسول اکرم (ص) می‌فرماید: کسی که در جهت تأمین نیاز بیمار بکوشد، برآورده شود یا نشود، از گناهان خود، به مانند روزی که از مادر متولدشده بیرون آید. (همان)

ج) ادب عیادت

عیادت از بیمار که در رهنمودهای معصومان (ع) به آن توصیه شده در جهت ایجاد آرامش روانی برای بیمار و کاستن از درد و رنج روحی اوست و این هدف از طریق آدابی چون ابراز محبت، هدیه بردن و مانند آن انجام می‌گردد که به برخی از آن‌ها در روایت اشاره شده است. (جوادی املی، ۱۳۹۱: ۳۶۷)

۱- هدیه دادن به بیمار، فردی از دوستان امام صادق (ع) بیمار شد و چند نفر از دوستان امام قصد عیادت او را کردند، امام (ع) فرمود: برای بیمار هدیه ببرید زیرا بیمار با دریافت هدیه آرامش می‌یابد. (کلینی، ۱۳۶۳: ۱۱۸/۳)

۲- اظهار محبت به بیمار، رسول خدا (ص) فرمود: از آداب عیادت مریض این است که هرگاه بر او وارد شدی، دست خود را بر سرش بگذاری و بگویی: چگونه شب و روز را گذرانیدی... (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۳۹)

۳- عیادت کوتاه، حضرت علی (ع) فرمود: از پر اجرت‌ترین عیادت کنندگان مریض نزد خدا کسی است که ماندن او نزد بیمار کوتاه باشد، مگر این که بیمار آن را دوست بدارد و درخواست نماید. (کلینی، ۱۳۶۳: ۱۱۸/۳)

۴- درخواست دعا از بیمار، امام صادق (ع) فرمود: هرگاه به عیادت بیمار رفتید از وی بخواهید تا برایتان دعا کند، زیرا دعای او (در اجابت) همانند دعای فرشتگان است. (کلینی، ۱۳۶۳: ۱۱۸/۳)

معلولان جسمی و ذهنی و پاداش نیکی به آن‌ها

بر پایه‌ی آموزه‌های دینی معلولان جسمی و ذهنی محترم‌اند و خدا نیز در برابر آن آسیب‌ها به آنان پاداش می‌دهد، چنان که به نیکی کنندگان به آنان هم پاداش می‌دهد، رسول خدا (ص) فرمود هر کس نابینایی را در زمین هموار به اندازه چهل گام راهبری کند، آنچه خورشید بر آن می‌تابد (اگر) طلا باشد، به قدر سر سوزنی از کارش را جبران نمی‌کند و اگر آن نابینا را از گذرگاهی خطرناک گذرانده باشد آن را در قیامت در ترازوی نیکی‌هایش خواهد یافت که صد هزار برابر وسیع‌تر از دنیاست. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳/۷۲-۱۵-۱۶؛ جوادی املی، ۱۳۹۱: ۴۲۷)

پیام جورج کنستانتینو دبیر هیئت مدیره TIF و عضو هیئت‌مدیره انجمن تالاسمی انگلستان: طبق آمار سازمان ملل متحده در صد جمعیت جهان یعنی حدود ۶۵۰ میلیون نفر، از معلولیت‌های مختلف رنج می‌برند. در ۲۷ آگوست ۲۰۰۶ در مقر سازمان ملل در نیویورک، رئیس مجمع عمومی سازمان ملل آقای ژان الیاسون اعلام کرد ما خواهان زندگی باعزت برای همگان هستیم، زندگی که در آن همه‌ی انسان‌ها برابرند. (الفتریو ۱۳۸۶: ۱۵)

هدف از ترویج و تثبیت حقوق بیماران در تمام کشورهای جهان همین است، اما تا زمانی که خودمان را با حقوق و مقررات خود به‌عنوان بیمار آشنا نکنیم نخواهیم توانست این حقوق را درخواست نماییم. (همان)

ثواب‌های رنج بیمار

۱- ثواب سر درد یک شب، امام صادق (ع) فرمود: یک شب سردرد همه‌ی گناهان جز گناهان کبیره را می‌ریزد. (صدوق، ۱۳۹۰: ۱۸۰)

۲- ثواب تب، امام صادق (ع) می‌فرماید: همانا هنگامی که مؤمن یک بار تب کند، گناهان مانند برگ درخت از او می‌ریزد و اگر بر بستر خود ناله کند، ناله او تسبیح و فریاد او تهلیل است، ثواب غلتیدن او در بستر نیز ثواب کسی است که در راه خدا شمشیر می‌زند و اگر در میان برادران و یارانش خداوند را عبادت کند، آمرزیده می‌شود. (همان: ۱۸۱)

۳- ثواب تب یک شب، امام صادق (ع) فرمود: یک شب تب، کفاره‌ی گناهان قبل و بعد از آن است. (همان)

۴- **ثواب بیماری**، امام رضا (ع) فرمود: بیماری، مؤمن را پاک نموده و برای او رحمت است، کافر را شکنجه داده و برای او نعمت است، همانا بیماری آن قدر با مؤمن خواهد بود تا از همه‌ی گناهان پاک شود. (همان: ۱۸۲).

۵- **ثواب صبر در بیماری**، امام صادق (ع) فرمود: کسی که یک شب مریض شود و آن گونه که باید آن را بپذیرد (در مقابل رنج‌های آن صبر کند) و به درگاه خدا شکر آن را بجا آورد. کفاره گناهان شصت سال او خواهد بود (همان).

۶- **بیماری و پاک شدن گناهان**، حضرت علی (ع) به یکی از یارانش که بیمار بود فرمود: خدا آنچه را که از آن شکایت داری (بیماری) موجب کاستن گناهان قرارداد، در بیماری پاداشی نیست اما گناهان را از بین می‌برد و آن‌ها را چونان برگ پائیزی می‌ریزد. (نهج البلاغه، حکمت ۴۲)

آداب بیماری

مستحب است بیمار همچون دوران سلامت، حمد و شکر الهی را به جا آورده و بر بیماری شکیبایی ورزد و از وضع خودش نزد غیرمومن شکایت نبرد و نیز بیماری خود را تا سه روز کتمان کند، سپس مؤمنان را مطلع ساخته و به آنان اجازه دهد که از او عیادت نمایند و در مراجعه به پزشک شتاب نکنند. (نجفی، ۴/۲ و ۴)

امیر مؤمنان (ع) می‌فرماید: پنهان داشتن از دیگران (غیر از پزشک) و زبان به شکوه نگشودن، گنجی بهشتی است. (محدث نوری، ۱۴۰۸: ۶۸/۲؛ راوندی، ۱۴۰۷: ۱۶۴).

دعا و نیایش در سلامتی و بیماری

حضرت علی (ع) فرمود: آن کس که به شدت گرفتار دردی است نیازش به دعا بیشتر از شخص تندرستی که از بلا در امان است، نمی‌باشد. (نهج البلاغه، حکمت ۳۰۲).

دکتر "الکسیس کارل" دانشمند و محقق معروف و نویسنده کتاب نیایش می‌گوید: اثر عبادت و نیایش به قدری عجیب و سریع است که حتی گاهی در جسم انسان آثارشگفت‌آوری از خود ظاهر می‌سازد و از طرق حسی آثار آن را می‌توان مشاهده نمود، و مجدداً می‌گوید: نتایج نیایش را با علم نیز می‌توان دریافت، زیرا نیایش نه تنها بر روی حالات عاطفی، بلکه بر روی کیفیات بدنی نیز اثر می‌کند و گاهی در چند لحظه یا چند روز بیماری جسمی را بهبود می‌بخشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱: ۷۵).

امام سجاد (ع) در دعای هنگام بیماری می‌فرماید: بارالها، سپاس ترا بر آن نعمت تندرستی که پیوسته در (فضای) آن می‌گشتم و سپاس ترا بر علتی که (اکنون) در بدنم پدید آورده‌ای، زیرا نمی‌دانم ای خدا کدام یک از این دو حال برای شکر تو سزاوارتر است و کدام یک از این دو وقت به ستایش تو اولی‌تر است. پس بر محمد (ص) و آل او رحمت فرست و هرچه را که برایم پسندیده‌ای در نظرم محبوب ساز و تحمل آنچه را بر من وارد ساخته‌ای آسان فرمای، و مرا از آلودگی اعمال پیشین پاک کن و از لذت عافیت کامیاب کن، زیرا تویی که بی شرط استحقاق، احسان می‌کنی و بدون سابقه، نعمت عظیم می‌بخشی. (صحیفه سجادیه، دعای شماره ۱۵)

حفظ آرامش با وجود درد

چگونه بیماری تواند حتی در حالی که در روی تخت بیمارستان است راحتی را بیابد و او را در آغوش بگیرد؟ در پاسخ باید گفت:

فقط لازم است انسان به خودش نگاه کند و ببیند چه چیزهایی دارد، فرق نمی‌کند مادی باشد یا معنوی، کوچک یا بزرگ، دنیایی یا آخرتی باشد، مهم این است که انسان هر کدام از آنها را (نعمت و برکت الهی) به حساب بیاورد و ببیند چه فایده‌ای برایش دارند و سپس به طرق صحیح طبق فرمایش امام سجاد (ع) آن‌گونه استفاده کند که خدا می‌خواهد. (مجلسی، ۱۳۹۴: ۶).

تکالیف

حفظ تن و حرمت اضرار به نفس

از نظر اسلام، بدن قداست دارد. از این رو، قتل نفس و صدمه زدن به بدن حرام و در حد شرک است و اگر انسان بتواند کسی را از مهلکه‌ای نجات دهد، بر او واجب است (حر عاملی، ۱۴۰۳: ۲۹/۱۷ و ۹) و در دیدگاه اسلام بدن انسان یک لاشه نیست بلکه

بهترین مخلوقات است. (بهرامپور، ۱۳۸۵: ۱۶۸) و "جسم انسان" جدا از موضوع انسانیت و وجود انسان ارزشمند است. (لاریجانی، ۱۳۸۳: ۳۱).

انسان که آفریده ی خدا و امانت‌دار اوست برای زندگی و حیاتی آفریده شده است که بر اساس آیه‌ی "استجیبوا لله و للرسول اذا دعاکم لما یحییکم" (سوره انفال، آیه ۳۴) در پیوندهای گوناگون خود خدا محور است و در این زندگی و بندگی به بدن سالم نیاز دارد و بهره‌مندی همه‌جانبه‌ی او از سلامتی، اساس فعالیت‌های وی در زندگی مادی و معنوی است که در زبان پیامبر گرامی (ص) بدن سالم به "نعمت پنهان و ناشناخته" یاد شده است "نعمتان مجهولتان: الامن و العافیة". (ابن الفقال النیشابوری، ص ۴۷۲). از این رو، عقل و نقل، حفظ تندرستی و حفظ نفس را لازم و واجب شمرده‌اند و روا نمی‌دارند که انسان حتی هنگام سخت‌ترین مصیبت و اندوه به عمد به جسم و جان خود آسیب رساند و اضرار به آن را حرام می‌شمارند "لا یجوز اللطم والخدش وجز الشعر" (العروة الوثقی، ۲: ۱۴۰۹/۱۳۱) و... "لحرمة الإضرار بالنفس..." (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ۴/ ۴۲۴)، به گونه‌ای که در برخی روایات، بدن و اعضای آن از امانت‌های الهی به شمار آمده‌اند و خدای متعالی رعایت امانت‌ها را از ویژگی‌های بر جسته مؤمنان و نمازگزاران واقعی یاد کرده است "و الذین هم لاماناتهم و عهدهم راعون". (سوره معارج، آیه ۳۲). رسول خدا (ص) می‌فرماید:.. گوش، چشم، زبان و قلب امانت هستند و هر کس امانت را رعایت نکند ایمان ندارد. (نجفی، ۱۴۲۳: ۸/ ۳۷۰).

اهمیت حفظ جان و سلامت

در روایتی حضرت رسول خدا (ص) به ابودر فرمود: ای ابودر! سلامتی پیش از بیماری را دریاب و از آن برای زمان بیماری بهره بگیر "خُذْ مِنْ صِحَّتِكَ لِسِقْمِكَ" (طوسی، ۱۴۱۴: ۵۲۶) و همچنین فرمود: امنیت و عافیت دو نعمتی هستند که بسیاری از مردم در آن‌ها مغبون‌اند. (سیوطی، ۱۴۰۱: ۱/ ۴۷۷)

امیرمؤمنان (ع) نیز می‌فرماید: ارزش دو چیز را نشناسد مگر کسی که آن‌ها را از دست داده باشد: جوانی و عافیت. (تمیمی امدی، ۱۳۶۶: ۳۲۴) و آن حضرت در پیام آیه "ولا تنس نصیبک من الدنیا" (سوره قصص، آیه ۷۷) یعنی بهره‌ی واقعی خود را از ثروت دنیا از کف مده "می‌فرماید: سلامتی خود را فراموش نکن "لا تنس صحتک..." (صدوق، ۱۳۶۲: ۲۲۸) و در تفسیر آیه "لتسئلن یومئذ عن النّعم" یعنی روز قیامت درباره‌ی نعمت‌ها از شما سؤال خواهد شد. ومی‌فرماید نعمتی که از آن پرسیده می‌شود سلامتی است "الصّحّة..." (دیلمی، ۱۴۱۲: ۳۸)

عوامل سلامتی

کنترل غذا خوردن و رعایت بهداشت

رسول خدا (ص) می‌فرماید: معده، حوض بدن است و رگ‌ها به آن پیوسته‌اند، پس هرگاه معده سالم باشد، رگ‌ها سلامتی صادر می‌کنند و هرگاه معده بیمار باشد رگ‌ها بیماری صادر می‌کنند (متقی هندی، ۱۴۰۹: ۳۸/۱۰) و نیز می‌فرماید: "المعدة بیت کلّ داء الحمیة رأس کلّ دواء فأعط نفسک ما عودتها" معده خانه هر دردی و پرهیز پایه هر درمانی است، پس چیزی بخور که با تو سازگار باشد. (مستغفری، ۱۳۶۲: ۱۹) امیرمؤمنان می‌فرماید: هر کس غذای پاکیزه ای خورد و به خوبی بجود و پیش از سیر شدن از غذا دست بکشد و به موقع تخلیه خودداری نکند، هیچ گاه بیمار نگردد. (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۴۶)

استراحت بدن

علاوه بر رعایت سلامتی جسم و جان باید به استراحت و آرامش اعضای بدن نیز توجه شود و در به‌کارگیری آن‌ها اعتدال رعایت شود. امام رضا (ع) می‌فرماید: خواب به موقع و به اندازه به تن قدرت و نیرو می‌بخشد (مجلسی، ۱۴۰۳، ۵۹/ ۳۱۶)

پرهیز از آسیب رساندن به بدن

حضرت علی (ع): درباره بیماری که گزارش درستی از بیماری خود به پزشک نمی‌دهد می‌فرماید: کسی که بیمارش را از پزشک پنهان کند به بدنش خیانت کرده است. (تمیمی امدی، ۱۳۶۶: ۴۸۴)

امام صادق (ع) می‌فرماید: اسراف در اموری است که مال را تباه کند و به بدن زیان رساند. (کلینی، ۱۳۶۳: ۴/ ۵۳) در این روایت زیان رساندن به بدن از مصادیق اسراف به شمار رفته که از گناهان بزرگ است.

دستورات بهداشتی و درمانی اسلام

در اسلام توصیه‌های زیادی درباره‌ی مسائل بهداشتی و درمانی وجود دارد همانند آیه شریفه ی "فلینظر الانسان الی طعامه" (سوره عبس، آیه ۲۴) یعنی انسان باید به غذای خود بنگرد.

در اسلام خوردن و آشامیدن به اعتدال تجویز گردیده و اسراف و افراط در هر دو علت بیماری‌ها دانسته شده است. در قرآن آمده است که "کلوا و اشربوا و لا تسرفوا" (سوره اعراف، آیه ۳۱) یعنی بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید. در حدیث پیغمبر (ص) آمده که معده آغاز هر دردی است و پرهیز از خوردن آغاز هرگونه درمانی است. (حافظ، ۱۳۶۷: ۶۱)

در قرآن کریم آمده است که آن‌کس که درد را ایجاد کرده دارو هم برای آن آفریده است (سوره بقره آیه ۱۵۹) و در برابر کسانی که معتقد بودند که دارو و درمان جلوگیری از قضا و قدر خداوند نمی‌کند، پیغمبر اسلام (ص) فرموده است: که سلامتی و بهبودی که در نتیجه‌ی دارو و درمان پیدا می‌شود خود قضا و قدر خداوند است. (ابن قیم جوزیه، ۱۳۹۸ ه. ق: ۷۶)

تأثیر عوامل زیست محیطی در سلامت

امیرمؤمنان (ع) می‌فرماید: خود را از سرمای آغازین (فصل پائیز) محافظت کنید، ولی سرمای پایانی (آغاز فصل بهار) را دریابید، چرا که با تن‌ها همان کند که با درختان کند؛ سرمای آغازین برگ سوز و سرمای پایانی برگ ساز است. (نهج البلاغه، حکمت ۱۲۸)

دارو و درمان

رسول خدا (ص) می‌فرماید: چهارچیز از گنجهای بهشتی‌اند: پنهان داشتن بیماری، پنهان داشتن درد و... (محدث نوری، ۱۴۰۸: ۶۷/۲).

تحمل درد در حد امکان

امام صادق (ع) می‌فرماید: تا بدنت تحمل درد را دارد از مصرف دارو پرهیز. (کلینی، ۱۳۶۳: ۳۸۲/۶) و نیز می‌فرماید: پرهیز بیشتر از هفت روز برای بیمار سود ندارد. (همان، ۸/ ۲۹۱) و امام کاظم (ع) می‌فرماید: دارویی نیست مگر اینکه دردی را تحریک می‌کند از این رو تا آنجا که ممکن است از مصرف دارو پرهیز شود که برای بدن سودمندتر است. (همان: ۲۷۳) امام علی (ع) فرمود: با درد خود بساز، چندان که با تو سازگار است. (نهج البلاغه، حکمت ۲۷).

لزوم درمان

رسول خدا (ص) می‌فرماید: خدای متعالی درد و درمان را فرو فرستاد و برای هر دردی درمانی قرار داد، پس خود را درمان کنید، ولی با حرام درمان نکنید. (سیوطی، ۱۴۰۱: ۱/ ۲۵۹)؛ و امام صادق (ع) فرمود: درهیچ حرامی شفا نیست (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۱۹۳/۸)

وجوب درمان در صورت بیم بر جان

بر بیمار واجب است در صورت بیم بر جان خود به سبب ترک درمان، خود را درمان کند، در این صورت بر پزشک نیز درمان او واجب خواهد بود. (نجفی، ۴/۴-۵)

نتیجه

از نظر اسلام بدن قداست دارد. از این رو قتل نفس و صدمه زدن حتی هنگام سخت‌ترین مصیبت و اندوه حرام و در حد شرک است؛ بر بیماران واجب است در صورت ابتلا به امراضی که اگر درمان نکنند، موجب هلاکت آنان و یا نقص عضو یا قوه‌ای از قوای جسمانی آنان می‌گردد، به طبیب مراجعه و خود را معالجه کنند و حق تعلل و کوتاهی ندارند و در احادیثی از این قبیل بر این مطلب دلالت دارند که خود را مداوا کنید همانا آن‌کس که درد را فرستاده، داروی آنرا نیز فرستاده است. بنابراین هم بر شخص و هم بر حاکمان اسلامی واجب است که زندگی انسان و اساسی‌ترین حق او (حق حیات) را حفظ کرده و آن را به خطر نیندازند؛ و بر اساس تخفیفاتی که دین اسلام برای بیماران منظور کرده، لازم است قوانین جامعه اسلامی نیز

شرایط ویژه‌ای در ارائه ی خدمات به بیماران اعم از امر درمان و هزینه‌های آن و محیط کار و شرایط آن و سایر موارد مورد نیاز زندگی آنان را فراهم نمایند.

منابع:

قران کریم

نهج البلاغه

صحیفه سجادیه

۱. آل بحر العلوم، محمدتقی، (۱۳۶۲)، بلغة الفقیه، تهران، منشورات مکتبه الصادق.
۲. انصاری قرطبی، محمد بن احمد، (۱۴۱۵)، تفسیر قرطبی، دارالفکر، بیروت.
۳. ابن الفقال النیشابوری، محمد بن الحسن، روضة الواعظین و بصیره المتعظین، تحقیق، محمدمهدی خرسان، قم، شریف رضی.
۴. ابن القیم الجوزیه، (۱۳۹۸ ه ق)، طب النبوی، حقه و علق عبدالمعطی امین قلجی، قاهره.
۵. براقی، احمد بن محمد بن خالد، (۱۳۷۱)، المحاسن، چاپ دوم، قم، دارالکتب الاسلامیه.
۶. بهرامپور، ابوالفضل، (۱۳۸۵)، نسیم حیات تفسیر قرآن کریم، جز ۲، چاپ پنجم، قم، مؤسسه انتشارات هجرت.
۷. پور امینی، محمد باقر، (۱۳۹۲)، سبک زندگی (منشور زندگی درمنظر امام رضا (ع)، چاپ دوم، انتشارات قدس رضوی، مشهد.
۸. تمیمی امدی، عبد الواحد بن محمد، (۱۳۶۶)، غررالحکم و دررالحکم، تحقیق مصطفی درایتی، چاپ یکم، قم، دفتر تبلیغات ایلامی.
۹. جبعی عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی بن احمد، (۱۳۹۰)، کشف الریبه، تهران، انتشارات مرتضوی.
۱۰. جوادی املی، عبدالله، (۱۳۸۱)، فلسفه حقوق بشر، قم، مرکز نشر اسراء.
۱۱. _____، (۱۳۹۱)، مفاتیح الحیاء، قم، مرکز نشر اسراء.
۱۲. _____، (۱۳۹۲)، حق و تکلیف در اسلام، نشر اسراء، قم، چاپ ششم.
۱۳. حالت، ابوالقاسم، (۱۳۶۳)، سخنان علی (ع) یا شکوفه های خرد، چاپ دوم، شرکت چاپ و انتشارات علمی.
۱۴. حرعاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۳ و ۱۴۱۴)، وسائل الشیعۀ الی تحصیل مسائل الشریعه، مؤسسه آل بیت، دار احیاء التراث العربی.
۱۵. حمیری قمی، عبدالله بن جعفر، بی تا، قرب الاسناد، چاپ سنگی، تهران، کتابخانه نبوی.
۱۶. دیلمی، حسن بن علی بن محمد، (۱۴۱۲)، ارشاد القلوب الی الصواب، چاپ یکم، قم، شریف رضی.
۱۷. ذهبی، حافظ، ابو عبدالله، (۱۳۶۷)، الطب النبوی، قاهره.
۱۸. راوندی، سعید بن عبدالله قطب الدین، (۱۴۰۷)، الدعوات (سلوة الحزین)، تحقیق سید محمد باقر موحد ابطحی، چاپ یکم، قم، مؤسسه امام مهدی (ع).
۱۹. سیستانی، سید علی، (۱۴۲۸)، مناسک حج، چاپ چهاردهم، قم، چاپخانه ستاره.
۲۰. _____، (۱۳۸۷)، رساله ی توضیح المسائل، قم، مؤسسه انتشارات هجرت.
۲۱. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمان بن ابی بکر، (۱۴۰۱)، الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر، چاپ یکم، بیروت، دارالفکر.
۲۲. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۹۰)، فضائل و مکافات عجیب اعمال در دنیا و آخرت، چاپ اول، قم، انتشارات محمد امین.
۲۳. طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم، (۱۴۰۹)، العروة الوثقی فیما تعم به البلوی، چاپ یکم، بیروت، مؤسسه الاعلمی.
۲۴. طبرسی، حسن بن فضل بن الحسن، (۱۳۸۵ ه ق)، مشکاة الانوار فی غرر الاخیار، چاپ دوم، نجف، کتابخانه حیدریه.

۲۵. طبرسی، محدث نوری میرزا حسین، (۱۴۰۸)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، چاپ یکم، قم، موسسه آل البيت (ع).
۲۶. _____، (۱۴۱۲)، مکارم الاخلاق، چاپ چهارم، قم، شریف رضی.
۲۷. طبری، محمدبن حریر، (۱۴۱۲)، تفسیر طبری (جامع البیان تفسیر القران) بیروت، دارالمعرفه.
۲۸. طوسی، (شیخ الطائفه)، محمد بن الحسن، (۱۴۱۴)، الامالی، دارالثقافه، قم، چاپ یکم.
۲۹. عبدالمحمدی، حسین، (۱۳۹۰)، پیام هایی از قرآن، چاپ اول، قم، تهیه و تدوین دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه ی قم، نشر میراث ماندگار.
۳۰. الفتویو، آندرولا، (۱۳۸۶)، حقوق بیماران، مترجم، مهدی تبریزی، چاپ اول، تهران، ناشر امور بیماری های خاص، فدراسیون بین المللی تالاسمی (TIF).
۳۱. قمی، (صدوق)، محمد بن علی بن بابویه، (۱۳۶۲)، ترجمه آیت الله کمره ای، الامالی، چاپ چهارم، کتابخانه اسلامی، تهران.
۳۲. _____، (۱۳۶۴)، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، چاپ دوم، قم، شریف رضی.
۳۳. الکلینی، محمد بن یعقوب رازی، الکافی، (۱۳۶۳) (چاپ چهارم ۱۳۶۵)، تهران، دارالکتب اسلامی.
۳۴. لاریجانی، باقر، (۱۳۸۳)، پزشک و ملاحظات اخلاقی: مروری بر مبانی اخلاق پزشکی، چاپ اول، انتشارات برای فردا، تهران.
۳۵. متقی هندی، (۱۴۰۹)، علی المتقی بن حسام الدین الهندی البرهان فوری، کنز العمال فی سنین الاقوال و الافعال، تحقیق و تصحیح، صفوة سقا بکری حیانی، موسسه الرساله، بیروت.
۳۶. مجلسی (علامه)، محمد باقر بن محمد تقی، (۱۴۰۳ و ۱۴۰۴)، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار (ع)، بیروت، دارالحیاء التراث العربی.
۳۷. مجلسی (علامه)، محمد باقر، (۱۳۹۴)، توحید مفضل، ساده نویسی و تحریر معلّم سید جواد، چاپ هشتم، ناشر برکات اهل بیت علیهم السلام.
۳۸. محمدزاده، خلیل علی؛ توانایی، محمد حسین، (۱۳۸۳)، اعتماد به نفس، چاپ اول، تهران، اندیشه مهر.
۳۹. مستغفری، ابوالعباس، (۱۳۶۲)، طب النبوی، قم، انتشارات رضی.
۴۰. مطهری، مرتضی، (۱۳۵۸)، اخلاق اسلامی، دبیرخانه بینش مطهر به سفارش معاونت تعلیم و تربیت سازمان بسیج.
۴۱. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۹۱)، اسلام در یک نگاه، چاپ هفتم، انتشارات امام علی بن ابی طالب، قم.
۴۲. نجفی، هادی، (۱۴۲۳)، موسوعه احادیث اهل بیت (ع)، چاپ یکم، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
۴۳. نجفی، محمد حسین، بی تا، جواهر الکلام، تحقیق عباس قوچانی، داراحیاء التراث العربی، چاپ هفتم، بیروت.
۴۴. ورام، ابن ابی فراس، مجموعه ورام، قم، انتشارات مکتبه الفقیه.